

*Др Александар Ћирић,
професор Правног факултета, Ниш*

Предузећа као субјекти трансфера капитала и обављања привредних делатности у иностранству

I Увод

Снага националних привреда на светском тржишту, упркос успесима у оквиру рунди преговора који се одвијају под окриљем ГАТТ-а и Светске трговинске организације (WTO), је високо неуједначена. Измене на том тржишту, условљене процесом интернационализације и научно-техничком револуцијом, учинили су спољну трговину и обављање спољнотрговинске делатности нераскидивим делом националног процеса привређивања. Међутим, интернационализација производње и капитала подразумева објективни процес раста узајамне зависности националних привреда од светског тржишта у области производње и инвестиција. Истина је да ниједна земља, ни велика ни мала, не може успешно да се развија без успостављања и ширења односа у међународном промету робе, услуга и новца. Динамизам привредног развоја држава, као што су Јапан, Немачка Француска, Италија, Јужна Кореја, Тајван и низа других, повезује се са успостављањем широких спољно-економских односа.

Један од основних облика обављања привредних делатности у иностранству и специфичан начин укључивања привреда појединих земаља у међународну поделу рада јесте оснивање мешовитих и сопствених предузећа у иностранству. Тај процес је израз директних иностраних инвестиција (direct foreign investment). Тиме суштина организованог и плански осмишљеног извоза капитала није у акту трансфера и пласмана већ зарађене добити и њеног изношења из земље, као што се на

први поглед може помислити, већ је реч о процесу њеног стварања у иностранству кроз форму обављања делатности на страним тржиштима у циљу стицања зараде. Уз такву мотивацију, оцењује се, да се за једну календарску годину пласира преко 200 милијарди долара страног капитала у националне привреде појединих држава. Укупна вредност предмета спољнотрговинског промета, дакле робе и услуга, износи преко осам трилиона долара (World Investment Report, 1966. U.N, NY, Gen, 1966.). Карактеристика процеса кретања капитала је његов ток у свим смеровима. Он нема отаџбину. При томе је тешко издвојити земље које се јављају или само као извозници, или само као увозници капитала. Оно што је такође одраз тенденције у овој области садржано је и у подацима према којима је до првог светског рата проценат директних инвестиција у односу на портфолио (индиректне инвестиције) износио 10%, према данашњих близу 90%. То свакако говори о тежњи успостављања контроле над иностраним предузећима. Узајамно укрштање путева којима се капитал креће, пре свега кроз иностране инвестиције, има веома занимљиве коридоре. Тако, у америчкој привреди је присутно преко један и по трилиона долара иностраног капитала, а око три милиона американаца ради у иностраним компанијама. Са друге стране, у привреди западноевропских држава значајни сектори привреде се налазе под контролом америчког капитала.

Свакако се може уочити да двосмерни правац у кретању капитала има различите ефекте и то како позитивне, тако и негативне. У односу на државе извознице се тај процес може неповољно одразити на сопствени платни биланс, мада би он свакако могао бити повољнији када почне да пристиже добит од уложеног капитала у иностранству. Извоз капитала, такође проширује тржиште пласмана робе и услуга за предузећа државе извознице. Истовремено, међутим, сужава се тржиште рада, будући да се радна места налазе у предузећима у земљи пласмана капитала.

Са друге стране, за државу увозницу, капитал значи прилив девизних средстава, повећање запослености, освајање нових технологија, али се истовремено смањује степен контроле над одређеним областима националне привреде.

Разлози целисходности и општег тренда у сфери међународних економских односа, условили су одговарајуће стање и у сфери правне регулативе.

Оснивање предузећа у иностранству је форма типичних директних инвестиција и посебан облик предузетничке делатности. Скоро без изузетка су сва законодавства у свету дозволила присуство страних средстава у својим националним привредним системима, као што највећи број допушта и супротне токове капитала омогућавајући својим лицима улагања, било посредством директних, било индиректних инвестиција у иностранству. Позитивно-правне могућности за реализацију оба облика делатности садржане су и у нашем домаћем законодавству.

II Југословенски прописи и пракса у вези са оснивањем предузећа у иностранству

Правни основ за доношење прописа у вези са оснивањем и радом југословенских предузећа и других субјеката у иностранству има своју подлогу у Уставу СРЈ. Ипак, на најнепосреднији начин ову материју регулише Закон о спољнотрговинском пословању (Закон је објављен у "Службеном листу СРЈ", бр. 46/92, 49/92, 16/93, 29/97, 59/98, 44/99, 53/99 и 55/99. Видети: чл. 44. Закона - 24/94. Видети: чл. 38. Закона - 28/96.).

Под обављањем привредних делатности у иностранству, у смислу овог Закона, подразумева се обављање производних, трговинских, услужних, научноистраживачких и истраживачко-развојних делатности, банкарских и других финансијских послова и послова осигурања и реосигурања, у складу са прописима земље у којој се те делатности, односно послови обављају. Субјекти обављања наведених делатности су предузећа домаћих оснивача у иностранству.

Редослед питања у поступку оснивања предузећа у иностранству неминовно истиче проблем круга овлашћених оснивача предузећа у иностранству. Ко може оснивати предузеће у иностранству? Одговором на ово питање може се сматрати одредба чл. 65. у вези са чл. 64. ст. 2. Закона, из које произлази да је реч о предузећима, другим правним лицима, банкама, осигуравајућим и реосигуравајућим организацијама. Посебно је интересантно питање да ли, упркос чињеници што Закон о томе ћути, физичка лица, југословенски држављани, могу бити оснивачи предузећа у иностранству? Такву дилему, за разлику од Закона о спољнотрговинском пословању, у аналогном смислу, не оставља, на пример Закон о страним улагањима, који у чл. 2. под страним лицем подразумева: страна правна лица; страна физичка лица; југословенске држављане са пребивалиштем односно боравиштем у иностранству дужином од годину дана; предузеће у коме је учешће страног капитала веће од 51% и предузеће које је страно лице основало у Југославији. Не упуштајући се у анализу одредби Закона о страним улагањима, важно је истаћи да он у даљим својим одредбама на прецизан начин третира све поменуте субјекте, стављајући их у једнаке услове и у исти формално-правни оквир, без обзира на околност да ли је у питању правно или физичко лице. Овде се, успут, може приметити да Закон о страним улагањима, без обзира што је реч о његовој *sedes materiae*, не помиње могућност коју изричито предвиђа Закон о спољнотрговинском пословању, према којој предузећа југословенских оснивача које је основано у иностранству, по одредбама овог Закона, може оснивати предузећа, отворати представништва и улагати средства у Југославији (чл. 63. ст. 2.). Истина, екстензивним тумачењем законских одредби о страним улагањима, не би било препреке да такво предузеће оствари право на инвестирање у Југославији.

Трагајући надаље за одговором на питање да ли је или није и физичко лице сврстано у круг оснивача предузећа у иностранству, вредни су анализе чл. 2. и чл. 4. Закона. Чланом 2. се изричито нормира да спољнотрговински промет и при-

вредне делатности у иностранству могу обављати предузећа и друга правна лица, ако испуњавају услове прописане Законом. Члан 4. признаје домаћем физичком лицу само право да може обављати спољнотрговински промет за потребе своје делатности, под условом да је уписано у регистар код надлежног органа. Дакле, без сумње се може закључити да ни овим својим нормама, као ни у делу Закона од чл. 87. до чл. 92. под називом “Права физичких лица” ова лица нису поменута у својству оснивача предузећа у иностранству. У том смислу се физичка лица не помињу ни у делу Закона - “Казнене одредбе”, којим су предвиђени привредни преступи и прекршаји, између осталог и за повреде Закона у вези са оснивањем предузећа у иностранству. Сасвим је извесно да Закон ни у једној својој одредби не помиње физичко лице, југословенског држављанина, домицилираног било у земљи, било у иностранству, као могућег оснивача. Поставља се питање, да ли та околност оправдава помисао да Закон искључује физичка лица из круга оснивача предузећа у иностранству? Или, да ли се таквим односом законодавца према овој категорији лица, њима као слободним појединцима, допушта обављање такве делатности без претходног предвиђања било каквих формално-правних услова? Има гледишта да је ово питање решено Законом о девизном пословању, којим је предвиђено да домаћа физичка лица могу износити у иностранство ефективни страни новац и вредносне папире које гласе на страну валуту у износу до 1000 немачких марака. За изношење суме веће од наведене, или њено непријављивање у складу са прописима, поред новчане казне за прекршај, предвиђена је и мера одузимања стране валуте, односно одузимања имовинске користи прибављене извршењем прекршаја (П. Капор, Оснивање предузећа у иностранству, Београд, 1994, стр. 41.). Са чисто формално-правног аспекта оваквом ставу готово да се тешко може било шта приговорити. Но, будући да је непобитна чињеница да југословенски држављани, као физичка лица, готово у свим деловима света имају основана предузећа, која се одликују богатством организационих форми и ширином лепезе делокруга рада, вероватно је било простора да надлежни државни органи о томе покажу већу бригу од оне коју су, и у време постојања раније савезне државе, показивали. Просто позивање на формално-правна ограничења садржаних у девизним прописима у погледу дозвољене висине стране валуте коју физичка лица могу износити из наше државе, која су у пракси заобилажена на различите начине, показало се недовољним и у односу на девизни биланс земље - штетним. То свакако не значи да би слободу предузетничке иницијативе домаћих грађана на иностраним тржиштима требало забранити, али се чини да би је требало координисати и усмеравати.

Неспорно је да многа законодавства у свету, као уосталом и наше, прописима о страним улагањима, признају својим лицима статус оснивача, било сопствених, било мешовитих предузећа, која послују по прописима земље свог седишта. Свакако да се таква решења само могу подржати, будући да су у духу слободе кретања радне снаге, лица и капитала, што истовремено погодује пословној иницијативи и слободи оснивања предузећа. У том погледу од посебне је важности указати на неке, у међународној пракси, најзначајније облике предузећа као субјеката обавља-

ња привредне делатности на иностраним тржиштима. Поједини од тих облика су погоднији и у пракси чешће коришћени од стране физичких лица као оснивача, а друге су израз пословне активности оснивача са статусом правних лица. За прву групу оснивача су свакако значајан облик оф-шор предузећа, док су за предузећа и друга правна лица, као осниваче, у пракси типичнији облици мултинационалних компанија.

III Оф - шор компаније

Назив оф-шор потиче од речи из енглеског језика off-shore, које значе ван границе (иза обале). Постоје многа места у свету која су позната као оф-шор центри или оф-шор зоне, која су своју популарност у светским привредним круговима стекла као подручја “егзотичног пореског раја”, или “пореске оазе” (Гибралтар, Кипар, Лихтенштајн, Луксембург, Малта, Панама, Сејшелска острва, Хонгконг, и др.). Компаније регистроване на територији државе са “пореским рајем” уз испуњење одређених услова, уживају погодности изузетно благог пореског режима. Оф-шор државе својим законодавством омогућавају страним лицима да региструју предузећа са седиштем на њиховим територијама, која подлежу изузетно ниским пореским обавезама. Таква предузећа су, управо, оф шор - компаније. Оне, по правилу, не обављају никакву привредну делатност. Њима није допуштено да: закључују уговоре са домицилним предузећима; добијају финансијска средства из домаћих извора финансирања, као и да обављају било коју привредну активност у земљи свог седишта, осим права управљања пословима у иностранству.

Интерес оф-шор држава се састоји у убирању прихода од такси које плаћају оф-шор компаније, при чему за њих не постоји било каква обавеза обезбеђења услова за обављање привредне делатности, а такође нема ни ризика од последица социјалних тензија, еколошког загађивања средине и сл.

Оснивање оф-шор компанија мотивисано је веровањем у постизање више-струких циљева. Постојеће разлике у правним режимима у погледу њиховог статуса у различитим оф-шор центрима омогућававају постизање бројних резултата. Но, основна идеја приликом оснивања оф-шор предузећа заснива се на тежњи да се минимизирају пореске обавезе. Другим речима тежи се организовању и обављању бизниса без, или са незнатним порезом. То је истовремено и главна карактеристика сваког “пореског раја”. Понуђене погодности у том смислу имају значај високог степена привлачности за осниваче да своје оф-шор предузеће региструју у одговарајућој држави која својим законодавством пружа такву могућност. У пракси је поред тежње да се добит, у што је могуће већој мери, заштити од пореских издатака, за власнике таквих предузећа посебно значајна и законита могућност, уподобљена њиховој тежњи, да остану анонимни. Некада је услов анонимности готово у истој мери важан као и тежња за смањење пореског терета. Поред ових традиционалних циљева, постоји и низ других мотивационих разлога за оснивање оф-шор предузећа. То може бити израз бриге неког лица да заштити своју имови-

ну, а регистрација такве компаније омогућава легалну промену сталног места пребивалишта. Као последица такве могућности оф-шор центри све чешће постају привлачни не само за бизнисмене, већ и за свако физичко лице и чланове његове породице, које располаже извесним капиталом и тражи повољније услове живота. Тако се све више верује да оф-шор центри постају и центри за смањење пореског терета, уточиште анонимности, имовинске сигурности, легалне имиграције и сл.

1. Оф-шор предузеће у функцији смањења пореског терета

Коришћењем погодности у пореском режиму, оф-шор предузеће избегава плаћање директних облика пореза, као што су порез на добит и порез на укупан приход. Уместо тога, дугује се фиксна годишња сума. Уколико законодавство у држави “пореског раја” и предвиђа пореске обавезе, оне су веома ниске, често симболичног карактера. Најчешће се ради о пореским стопама између 2% до 5%, што је у поређењу са средњим корпоративним пореским обавезама у европским државама, чији се износи утврђују применом стопе у висини од око 25% до 30% на пореску основицу, заиста занемарљив издатак. У неким центрима, предузећа страних лица имају право и на додатне повољности у виду бесцаринског увоза основних средстава за потребе оф-шор компаније, укључујући опрему, аутомобиле и сл. Поред тога, регистровано оф-шор предузеће, будући да стиче право на отварање сопственог банкарског рачуна, омогућава власнику и запосленим лицима добијање кредитне карте, која може да се користи како у земљи седишта, тако и изван њених граница. На тај начин се расположива средства са рачуна оф-шор компаније могу користити за плаћања без њиховог непосредног изношења на територију друге државе, на којој би та средства евентуално могла бити опорезована.

Уколико би власник оф-шор предузећа желео да из земље његовог седишта трансферише и користи средства своје компаније у некој другој држави, у којој би она подлежала опорезивању, потребно је да провери да ли је између те две државе закључен пуноважан споразум о избегавању двоструког опорезивања на добит од обављања привредне делатности. Уколико такав споразум постоји, то по правилу значи да нема никакве додатне обавезе на име плаћања пореза у држави трансфера на добит реализованој од стране оф-шор предузећа. Супротно, уколико таквог споразума нема, власник оф-шор предузећа реално ризикује да поново плати порез и то у знатно вишем износу од суме коју је платио у држави његовог седишта.

Треба приметити да споразуми о избегавању двоструког опорезивања, често садрже и узајамну обавезу држава потписница на размену информација између својих пореских служби. У том смислу оснивачи оф-шор предузећа би требало да воде рачуна о балансу својих интереса сусретно постављених у контрапункту тежњи за смањењем пореских дажбина, с једне стране, и очувањем анонимности, са друге стране.

Оснивањем оф-шор компаније могу се значајно смањити пореске обавезе и таксе у вези са регистрацијом поморских бродова. Оф-шор центри се, веома често, користе за регистрацију седишта бродарских компанија, што им омогућава

легално избегавање плаћања пореза на добит остварене пружањем услуге превоза и обављањем других делатности. У том погледу је посебно позната Либерија, а у новије време су такви центри постали и Кипар, Панама, Бахамска острва и др.

2. Функција оф-шор компанија у служби анонимности и сигурности капитала

Једна од основних предности оф-шор компанија за њихове осниваче огледа се у осигурању анонимности власника капитала. Из тога произлази и анонимност приликом закључења и обављања конкретних трговинских и финансијских операција. У том смислу анонимност представља ефикасан начин заштите од нелојалне конкуренције и различитих облика рекета.

Власник оф-шор компаније, уколико жели, може сакрити такав свој статус од сазнања јавности. Анонимност акционара, власника, директора и лица којима је до ње стало, најчешће се обезбеђује коришћењем института преноса овлашћења на пуномоћнике, уз неке облике додатне заштите интереса и према самим тим лицима.

Интерес да се остане анонимним не ограничава права у погледу контроле рада предузећа, као и контроле капитала који је унет у њега. Власник капитала може њиме располагати, чак и, за случај смрти, тестаментално или на други начин. И при таквом управљању могућно је избећи порез на наслеђе и наследне таксе. Наиме, када је капитал у питању, оф-шор предузећа су карактеристична утолико што се једна од њихових значајних улога огледа у заштити имовине ограниченог круга лица (на пример, чланова породице). Власник компаније тестаментом састављеним у земљи “пореског раја” располаже том својом имовином за случај своје смрти, уз минималне издатке у вези са преносом права својине на његове наследнике.

Сигурност имовине се оснивањем оф-шор компаније остварује трансфером капитала из државе у којој постоји висок ниво ризика услед политичке, економске или правне несигурности, у средине које пружају повољније услове оплодње капитала и стицања добити. У том смислу при избору такве средине, посебна пажња се поклања нивоу изграђености савремених комуникационих система, степену развијености и сигурности банкарског пословања, постојању комуникационе и транспортне инфраструктуре и сл. Сви ти, као и читав низ других услова, чине претпоставку ефикасног начина обављања делатности привредних субјеката, уз што је могуће мање расходе. Што се тиче правне инфраструктуре, за оф-шор компаније је од посебног значаја ниво, квалитет и ефикасност у пружању адвокатских услуга. Оне су значајне како за саму регистрацију, тако и за управљање оф-шор компанијама.

IV Транснационалне компаније као облик инвестирања у иностранству

1. Карактеристике и значај транснационалних компанија

За разлику од оф-шор предузећа, чији се значај испољава у сусретним интересима између земаља њиховог седишта и њихових оснивача, најчешће физичких лица, **трећина** светске трговине, данас, одвија се непосредно између међусобног, унутрашњег, промета у системима транснационалних компанија, што свакако довољно илустративно указује на њихову улогу у светским привредним токовима. Оне контролишу око половину укупног светског промета робе, услуга и новца. Под њиховом контролом је близу 40% од укупног обима индустријске производње у свету.

Транснационалне компаније се најчешће организују у сфери производње електронике, нафтопрерађивачке индустрије, аутомобилске индустрије, хемије (око 60%) у области услуга (37%), пољопривреде (3%). Средином деведесетих година у свету је своју делатност обављало око 40.000 транснационалних компанија (седамдесетих година их је било око седам хиљада), које управљају над око 250.000 својих предузећа - кћери. Њихов највећи број се налази у САД, Јапану и државама Европске уније.

Најчешћа форма организовања транснационалних предузећа јесу мешовита друштва у којима су власници капитала лица из различитих држава. Учесници у таквим заједничким предузећима могу бити такође и државе, као и међународне организације. Дакле, изузетно је развијена мрежа субјеката који улазе у састав транснационалних предузећа, што је једна од претпоставки концентрације капитала којима они располажу. Будући да се оваква предузећа увек оснивају на територији неке конкретне државе, њихов правни статус и режим обављања делатности је у потпуности одређен националним законодавством те државе. Међутим, постоји и доктрина о транснационалним компанијама као субјектима међународног јавног права, чија делатност почива на правној основи садржаној у споразумима компанија са појединим државама, што свакако у пракси, за сада, није прихваћено. У основи, субјекти међународних трговинских односа, правна и физичка лица, обављају своју делатност сагласно националном законодавству државе свог седишта.

Многа правна лица теже изградњи сопствених позиција на унутрашњим и међународном тржишту посредством развоја одређене инфраструктуре на путевима кретања производа, услуга, капитала, новца и других новчаних вредности. Неспорни резултат тог процеса су, најчешће, крупна национална предузећа са иностраним активом. У данашњим условима су транснационалне корпорације покретачи светске привреде, међународни регулатори производње и расподеле производа. Јављају се у различитим облицима и послују као:

а) правна лица са националним капиталом и међународним карактером према подручју своје делатности, коју обављају преко сопствених предузећа - кћери и филијала у иностранству;

б) правна лица, која обједињавају капитал из више земаља и која се такође карактеришу међународном сфером своје делатности и

в) међународна удружења производне и научно-техничке делатности, која немају својство правних лица.

Транснационалне компаније представљају јединствену економску целину, која у свом саставу има компанију-мајку, њена предузећа-кћери, филијале, одељења и друге организационе форме које се контролишу из једног центра. Правни основ и форма те контроле може почивати на уговору, правима из акција, праву управљања и сл.

Транснационална предузећа, по својој правној природи, представљају групу предузетничких лица, у основи правно самосталних, која се налазе под јурисдикцијом различитих држава, али која су економски међусобно повезана и налазе се под контролом једног од њих (привредно удружење).

Системи контроле су различити. Они могу бити израз контроле једног лица над највишим органом управљања сваког од правних лица која су у саставу транснационалне корпорације, на основу учешћа тог лица у имовини правног лица, које је довољно за усвајање или суспензију одлука највишег органа управљања, као и на основу посебног уговора о праву управљања, или на други начин. Транснационалне компаније могу бити организоване и у форми групације правних лица са узајамним учешћем и међусобном контролом највиших органа управљања, било непосредно (систем самоконтроле), било преко посредног узајамног учешћа. За обележавање оваквих пословних система, законодавство и доктрина различитих држава користе бројне термине дајући им и специфична појмовна обележја: холдинг; привредно друштво; привредна група; концерн; конгломерати; организација организација; друштво друштава; доминантни и зависни субјект; корпорација; предузеће - ћерка; филијала и др. Појмовне карактеристике ових облика привредних субјеката утврђене су националним законодавствима.

1.2. Холдинг као институционални облик корпоративног система

Холдинг предузеће је најтипичнији облик обављања привредних делатности у англоамеричком систему права, мада се он одомаћио и у другим правним подручјима. Карактеристично је да се овај термин користи за обележавање како целине привредних друштва, тако и њиховог главног субјекта. Централна холдинг организација се најчешће јавља у улози "финансијског центра и мозга" целог система привредних предузећа, при чему она као субјект непосредно не обавља привредну делатност.

Група повезаних привредних предузећа чини **акционарски холдинг**, као типичан вид тог корпоративног система, уколико су испуњени следећи услови:

а) главна холдинг организација мора бити власник акција других предузећа из састава холдинг групе;

б) пакет акција који држи главна холдинг организација мора омогућавати контролу пословања других предузећа холдинг групе;

в) предузећа која улазе у састав холдинг групе, свако за себе, морају имати статус самосталних правних лица.

Поред наведеног тзв. акционарског холдинг предузећа, познате су и **холдинг компаније са правом управљања** предузећем, при чему у појединим предузећима из система, централна холдинг организација и не мора имати својинска права.

Такође, познат је и облик **холдинга за пружање услуга**, код којих главна холдинг организација пружа одређене услуге чланицама, (на пример централне консултације у вези са правним и пореским питањима и сл.).

Патентни и лицензни холдинг сва своја права на патенте, проналаске, унапређења и “know-how” преноси и централизује на нивоу сопственог субјекта - централне холдинг организације, са циљем њихове ефикасније заштите и потпунијег искоришћавања преко њиховог етаблирања у политички и привредно стабилним државама у којима централно предузеће има своје седиште.

Финансијски холдинг обезбеђује чланице холдинг система финансијским средствима из сопствених или туђих извора финансирања. Он омогућава ефикаснији начин финансирања читавог холдинг система тако што користи постојеће повољности у појединим државама, у којима је једноставнији приступ изворима финансирања, као и специјализацијом у обављању тог важног задатка.

Постоји и подела холдинга на **чисте и мешовите**. **Чисти холдинг** обавља само контролно-управљачке и финансијске функције, а **мешовити холдинг** се, поред тога, бави и одређеним предузетничким делатностима - индустријском производњом, трговином, транспортом, кредитно-финансијским пословима и сл.

Дакле, о холдинг компанијама се може говорити не само тада, када су оне власници акција својих предузећа кћери, већ и тада када, систем предузећа (концерн), издваја одређена друштва која немају акције и која за њихов рачун испуњавају одређене послове и задатке.

У пракси је приметно да веома често, на пример административни холдинг-компанија и холдинг компанија са правом управљања предузећима, имају своја седишта у домаћој држави, а акционарски, патентно-лицензни и финансијски холдинзи за своја седишта бирају државе које им пружају “оазе повољности” у погледу реализације њихових циљева (либерално и бирократизма лишено законодавство, повољни услови опорезивања, политичка стабилност, стабилан привредни систем, конвертибилност националне валуте, развијено тржиште капитала и хартија од вредности и сл.).

Према нашем Закону о спољнотрговинском пословању, оснивач може основати предузеће у иностранству за **холдинг пословање** ако испуњава опште услове из Закона који су предвиђени за оснивање предузећа у иностранству и ако у том предузећу располаже са више од 50% удела у оснивачком улогу.

Под холдинг пословањем, у смислу Закона, подразумева се оснивање и финансирање других предузећа и управљање другим предузећима у иностранству.

Оснивач холдинг предузећа може одлучити да то предузеће оснује у истој или другој земљи друго предузеће, уз претпоставку да испуњава опште Законом предвиђене услове за оснивање предузећа у иностранству и ако холдинг предузеће располаже са више од 50% улога у предузећу које оснива.

2. Међународни извори права универзалног карактера о транснационалним компанијама

Полазећи од целокупног значаја који транснационалне компаније имају за светску економију и привреду појединих држава, Економски и социјални савет ОУН је основао Центар за транснационалне компаније и посебну Комисију за транснационалне компаније. Комисија је израдила Кодекс понашања транснационалних компанија (Doc. UNO E/C.10.1996.S.2.). Правила Кодекса имају препоручујући карактер. Сагласно националним прописима највећег броја држава, Кодекс полази од начела да су компаније независне од држава, као и да државе не могу гарантовати одређено понашање приватног сектора (има се у виду подела на приватноправни и јавноправни сектор). Према Кодексу, транснационалне компаније су дужне да: поштују суверенитет државе свог седишта; у свом пословању полазе од економских циљева и политике коју води држава њиховог седишта; уважавају социјално-културне циљеве, вредности и традицију земље седишта; се не мешају у унутрашње послове земље свог седишта; не обављају послове политичког карактера; се уздржавају од корупционашке праксе; поштују законе и подзаконске акте, који се тичу ограничења предузетничке пословне праксе; поштују правила о трансферу технологије и заштити човекове околине.

Важно је напоменути да је на сличан начин ова питања, такође са препорукујућом правном снагом, уредила и Организација за економску сарадњу и развој, својом Декларацијом о међународним инвестицијама и мултинационалним предузећима и Руководним принципима о мултинационалним предузећима (прилог Декларацији).

Комисија ОУН за транснационалне компаније има координативну и контролну функцију у поступку примене Кодекса. Центар ОУН за Транснационалне компаније има улогу секретаријата Комисије.

Полазећи од чињенице да је капитал неких транснационалних компанија упоредив са државним буџетима појединих земаља, јасна је и тенденција изражена кроз настојања да се њихова делатност уреди како на националном, тако на регионалном и универзалном међународном плану.

На Тридесетом заседању Генералне скупштине ОУН усвојена је Резолуција (3514), "Мере против корупције у пракси транснационалних компанија и других корпорација, њихових посредника и других учесника у њиховим пословима".

У повељи о економским правима и обавезама држава (чл. 2. Повеље), истакнуто је начело да држава има право да регулише и контролише делатност тран-

снационалних корпорација у границама своје националне јурисдикције и да у складу са тим предузима одговарајуће мере са циљем да та делатност не противречи закону, нормама, као и економској и социјалној политици. И према Повељи, транснационалне корпорације немају право да се мешају у унутрашње послове државе свог седишта.

3. Оснивање предузећа и транснационалне компаније регионалних економских групација

3.1. Основне карактеристике предузећа у праву Европске уније

3.1.1. Право физичких и правних лица резидената држава чланица Европске уније да под условима предвиђеним националним законодавством могу на територији других држава чланица предузимати комерцијалне активности, пре свега, оснивањем предузећа, као и филијала, пословница и агенција, представља израз тзв. њиховог права настањивања. Право оснивања и обављања делатности предузећа познато је као примарно право настањивања, а право оснивања осталих облика, назива се секундарним правом настањивања. Правни основ овог права садржан је у Уговору о оснивању (чл. 52, 54, 58.). Право настањивања је средство реализације даљих циљева оснивача, које они могу реализовати трајним обављањем привредних делатности у државама седишта њихових предузећа. Важно је нагласити да је у овој материји дошло до међусобне хармонизације националних законодавстава земаља држава - чланица.

Без обзира на успостављену хармонизацију прописа у области права настањивања, на нивоу Заједнице су изграђени унификовани заједнички прописи о оснивању и обављању делатности посебних облика европских предузећа. Идеја о европској компанији (*societas europa*) је била инспирисана успостављањем формално-правног простора за формирањем посебног облика транснационалне или наднационалне компаније. Са тим циљем је и формиран већи број међународних транснационалних предузећа, међу којима, својевремено, и компанија за изградњу комуникационог тунела Мон Блан између Италије и Француске.

На нивоу Европске уније је, сагласно руководним начелима међусобне сарадње држава-чланица ове Организације, карактеристичан систем изградње једнообразних законодавних норми о трговачким предузећима, које се односе на бројна питања организације и обављања њихове делатности. Тако Прво упутство (директива) (68/151 EWG од 9. 3. 1968.) регулише питања у вези са публикавањем података о трговачким друштвима у трговачким регистрима, Једанаесто упутство (89/666/EWG од 21. 12. 1989.) регулише односе у вези са објављивањем докумената и података о оснивању иностраних друштава, док Дванаесто упутство (89/667/EWG од 21. 10 1989.), уређује материју увођења у свим државама-чланицама Европске уније друштва с ограниченом одговорношћу са једним оснивачем.

У оквиру Европске уније се изграђују јединствене форме трговачких друштава за све државе-чланице Уније. Дакле, суштина је да се оснивање и целокупан

правни положај таквих компанија регулише европским, а не националним правима држава-чланица. Са тим циљем је искоришћена правна подлога из чл. 235. Римског уговора на основу кога је, након Првог предлога правила о статусу европске компаније 1970, донет и други Ревидирани предлог правила о статусу европске компаније 1975.

Важно је нагласити да су се, без обзира што је европска компанија настала са основном идејом да буде регулисана европским комунитарним правом, појавиле и одређене тешкоће у реализацији те замисли, настале највише због накандне промене правног основа (чл. 100А Уговора о оснивању, уместо чл. 235.), за усвајање нових правила о њеном статусу. У том смислу је прихваћен мултиваријанти начин правног регулисања уз могућност примене правила и упутстава Уније, али и националних права држава чланица.

Иначе, статутом се уређују питања о: начину и условима оснивања; поступку регистрације; оснивачком капиталу; органима; управљању и руковођењу; завршном рачуну; начинима престанка и др.

Европска компанија се оснива у форми акционарског друштва, а њени оснивачи могу бити акционарска друштва и друштва са ограниченом одговорношћу из држава-чланица Уније. Оснивачи могу основати европско предузеће самостално, или повезивањем на више предвиђених начина, као што су: спајање најмање два акционарска друштва из различитих држава-чланица; оснивање заједничког холдинга од најмање два акционарска друштва из различитих земаља-чланица; оснивање холдинга друштава са ограниченом одговорношћу, приватних компанија; оснивање заједничких друштва кћери европске компаније од најмање два предузећа из држава-чланица, затим од већ постојеће европске компаније, од стране друштава са ограниченом одговорношћу, као и од самих друштава кћери европске компаније; трансформацијом националних акционарских друштава у европско друштво.

3.1.2. Поред европског предузећа, од посебног значаја је и **европска економска интересна групација** (**e. European Economic Interest Grouping**), или **европско удружење са заједничким економским циљем** (**фр. groupement d'interet economique**).

Стварањем такве форме интересног повезивања, којом се успоставља нов институционални облик, чији се статус уређује комунитарним правом, омогућава се развијање привредних активности његових чланица.

Идеја о формирању ЕЕИГ је искоришћена из решења француског законодавства, које је под удружењем основаним на начелима о заједничким економским интересима привредних субјеката, подразумевало удруживање између два или већег броја физичких или правних лица, које је основано на одређени рок ради искоришћавања свих могућности сарадње у обављању привредне делатности његових учесника или ради увећања или побољшања његових резултата.

Основни правни извор којим се уређује правни положај европске групације је Правило Савета Европске економске заједнице бр. 213/85 (ОЈ, No-L 199.).

Главна разлика групације у односу на друге облике друштва и удружења је у његовом циљу који се не исцрпљује само у непосредном обављању конкретне привредне делатности, већ је то постизање економског резултата у корист његових чланова. Групација не остварује добит за себе, већ обавља послове координације и сарадње у циљу обављања договорених заједничких послова. То, на пример, може бити освајање нове технологије, усавршавање организације рада, ефикасније обједињавање делатности, средстава и услуга, обезбеђење сировине, и тд. Оснива се у трговини, индустрији, занатству и услужним делатностима. У суштини, за свој крајњи циљ има стварање услова за повећање добити својих чланица. Тако је, на захтев саме Комисије Уније основана групација Twining Programme Engineering group (TPEG – Notice 92/C 148/08, OJ 1992.), чији је делокруг рада обухватао координацију проучавања развоја пројеката и изналажења техничких решења за побољшање сигурносног нивоа нуклеарних реактора удруживањем чланица из Француске, Немачке, Италије, Холандије и Шпаније. Групацију “ORPHE” основало је седам оснивача из реда малих и средњих предузећа, из седам различитих чланица ЕУ, са циљем специјализације у области дистрибуције фармацеутских производа на територији држава чланица Уније. “Assurpol” је групација од педесет осигуравајућих друштва и четрнаест реосигуравајућих компанија, које заједнички чине пул осигурача, који покривају штете настале из реосигураних ризика од загађивања природне околине од стране индустријских постројења која своју делатност обављају у Француској. Осигуравајућа друштва, чланови пула, имају право закључивања уговора о реосигурању независно од пула, уз примену различите премије осигурања од оних које уговара “Assurpol”.

Оснивачи европске економске интересне групације могу бити правна и физичка лица, чије је седиште, односно пребивалиште на територији држава-чланица. Групација се региструје у држави-чланици, а оснивање и обављање делатности Европске Економске Интересне Групације (ЕЕИГ) је често у видном пољу Комисије ЕУ са посебним антимонополским погледом.

3.1.3. За предмет ове тематике свакако може бити од значаја и питање државне помоћи предузећима, било државним или приватним, у контексту права конкуренције. У том смислу свака државна помоћ дата предузећу мора бити нотификована Комисији ЕУ, која процењује да ли таква помоћ може бити подведена под чл. 92. ал. 1. Уговора о оснивању, односно да ли задире у конкуренцију између држава чланица и да ли је неспојива са Заједничким тржиштем. Та област је детаљније уређена Правилем Комисије о финансијским односима између држава чланица и јавних предузећа (Правило 80/723 ЕЕС-ОЈ, L 195/1980.), као и измењеним Правилем бр. 85/413 ЕЕС (ОЈ-Л 229/1985.). Правило обавезује државе чланице да обезбеде увид у кретање и коришћење свих државних фондова, усмерених ка државним предузећима и да на захтев Комисије доставе све неопходне информације у вези са тим.

Одлука одређене државе да користи право државне својине, није увек мотивисана привредним циљевима. Понекад, државна предузећа имају непривредну фун-

кцију. Према Правилу, државна предузећа могу да се оснивају у неразвијеним регионима, а Комисија је овлашћена да оцењује у којим случајевима је оснивање таквих предузећа оправдано са становишта удовољавања општим интересима. Правило полази од начела да непривредни, социјални, циљеви имају своју цену чији еквивалент треба да обезбеди држава кроз посебне наменске форме финансирања и то путем непосредне финансијске помоћи, или смањењем уплате дажбина држави из добити остварене из инвестираног капитала у неразвијеним подручјима.

3.2. Карактеристике транснационалних предузећа Заједнице Независних Држава (ЗНД)

3.2.1. Основна законодавна решења, која представљају формално-правни оквир инвестиционе регулативе у појединим земљама ЗНД су усвојена у свим државама. Но, у новим условима који чине претпоставку развоја привреде на подлози реализације пројеката у инвестиционој делатности, без обзира што се та активност истиче у први план, постоје различити приступи и специфичности у области правне регулативе у Белорусији, Казахстану, Русији, Украјини и другим државама. У настојању да се постојеће разлике превазиђу, а будуће предупредe, Међудржавни Економски Комитет ЗНД (МЕК) је своје тежиште рада усредсредио на зближавању законодавстава земаља-чланица Заједнице ради изградње јединственог инвестиционог простора и заједничке процедуре реализације таквих пројеката у пракси. **Посебно је значајно** да земље потписнице Уговора подржавају **процес оснивања заједничких предузећа**, транснационалних производних привредних удружења, мрежу комерцијалних и финансијско - кредитних установа и организација. Учесници Споразума координирају своју инвестициону политику, подстичу улагање иностраног капитала посредством инвестирања у програме и кредитирања оних области које представљају узајамни интерес, сами учествују у пројектима заједничких улагања, користећи при томе и међусобне компензационе односе (члан 13. Уговора). Ближа опредељења у овој области су дефинисана Споразумом о сарадњи у области инвестиционе делатности од 24.12.1993. године, потписаном у Ашкабаду. Споразумом се прокламује сарадња Страна уговорница у креирању и сагледавању инвестиционе политике у њиховим привредама, и у односу на привреду земаља, које нису потписнице Споразума, а такође и у односу на међународне организације, све са циљем заштите тих интереса. Заједнички интерес постоји. Споразумом се у делу од чл. 2. до чл. 4. одређује који се све субјекти једне државе сматрају иностраним инвеститорима у другим државама ЗНД, као и која улагања појединих улагача из једне државе имају статус страних инвестиција у другим државама потписницама Споразума, а такође и кроз које организационе облике улагања се могу реализовати стране инвестиције и др.

Односи који настају иностраним инвестирањем субјеката Страна уговорница се регулишу законодавством државе према седишту организационог облика страних улагања, као и применом одредаба Споразума, затим применом других споразума између држава учесница у послу и међународних уговора у којима учествују

Стране. У сваком случају Стране признају свака свакој статус националног третмана у пословању њихових предвиђених организационих форми предузећа са иностраним улагањима.

Полазећи од значаја питања гаранција које се дају страним инвеститорима, као једног од кључног момента који утиче на њихову мотивисаност улагања, Одељења координације за производњу и инвестициону делатност и за валутно-финансијске и платежно-обрачунске односе Комитета, припремила су текст Конвенције о заштити права инвеститора. Конвенцију је усвојио Међудржавни комитет у настојању да се створе заједничке гаранције за стране инвеститоре на јединственом инвестиционом простору Заједнице.

Важно је напоменути да Конвенција не задира радикално у национална законодавства земаља чланица Заједнице и омогућава њихово укључивање у рад на међудржавном нивоу са већ постојећом националном регулативом. Конвенција у формално-правном смислу има осам делова и уређује питања о: термилошкој основи; основним принципима заштите права инвеститора; форми, правном режиму регулисања инвестиционе делатности; државној гаранцији о заштити инвестиција; гаранцији од последица измена законодавства; реквизицији и конфискацији; мерама за накнаду штете која се причини инвеститорима; поступку решавања спорова; условима оснивања, регистрације и ликвидације предузећа са страним улозима, као и стицањима хартија од вредности; принципима сарадње са државама које нису потписници Конвенције и др. Очигледно је да су се земље Заједнице руководиле већ познатим искуствима стеченим у светским оквирима према којима су услови заштите страних инвестиција значајнији од споразума општег карактера о сарадњи у тој области. У том смислу су посебно поучна искуства међународне Организације за економску сарадњу и развој (**ОЕЦД**). У чланство ове Организације улази 26 привредно најразвијенијих земаља света на које отпада око две трћине светске производње робе и пружања различитих видова услуга. На подлози свог богатог искуства од преко тридесет година, **ОЕЦД** међу својим чланицама организује преговоре о међународним споразумима за регулисање иностраних инвестиција. На иницијативу Међудржавног Инвестиционог Комитета ЗНД, спроводе се припреме, уз учешће свих чланица Заједнице, за успостављање инвестиционе сарадње на подлози међудржавног и међугранског пакета инвестиционих програма. На томе је ангажовано више од 30 међудржавних гранских савета, који припремају материјал за утврђивање целовитог пакета међудржавних инвестиционих програма, који би били интересантни и привлачни како за чланице ЗНД, тако и за инвеститоре из других земаља.

Споразум о сарадњи у области инвестиционе делатности ЗНД, у члану 10, предвиђа да ће Стране предузимати мере у циљу зближавања свог законодавства по питањима инвестиционе делатности, укључујући ту и питања оснивања предузећа са инвестицијама из држава потписница. Акценат таквих мера је усредсређен и односи се на усаглашавање статуса таквих предузећа, посебно у погледу њихове правно-организационе шеме, на питања опорезивања, проблема радних односа,

територијалних, стварних и временских ограничења у погледу страних улагања, затим на еколошку и санитарно-хигијенску експертизу, као и на начин вођења књиговодства у вези обављања њихове делатности и др.

Карактеристично је да Споразум даље предвиђа да ће се државе потписнице, у оквирима свог законодавства, придржавати усаглашеног приступа о питањима која се тичу добијања иностраних кредита и привлачења инвестиционог капитала из држава које нису потписнице Споразума, као и да ће стимулисати обезбеђење средстава од стране међународних организација у циљу реализације пројеката који су од општег интереса за све потписнице Споразума. При томе се посебно инсистира на јединственим ставовима у погледу права иностраних инвеститора на стицање националних хартија од вредности, права искоришћавања земљишта, закуп имовине, као и права на закључење концесионих уговора и оснивања слободних економских зона.

3.2.2. На нивоу Заједнице се сматра да је удруживање финансијских ресурса услов суштинске моћи за реализацију јединствене технолошке, структуралне, маркетиншке и финансијске политике, што је и претпоставка искоришћавања њихових ефеката у најпотребнијим усмерењима привредног развоја. Илустрације ради, део средстава иностраних инвеститора у односу на укупна капитална улагања у првом полугођу 1995. године је на пример у Киргистану чинио 73%, у Јерменији - 64%, а у Узбекистану - 18%. Број регистрованих заједничких предузећа, чији су оснивачи из земаља ЗНД, је у првих девет месеци 1995. године у Казахстану достигао 40, у Русији 1042, у Узбекистану 63 итд.

Посебно значајан пројекат, за који ће се везивати почетни резултати у заједничкој инвестиционој пракси земаља Заједнице, јесте оснивање међудржавног акционарског друштва "Автоселхозмашхолдинг", које обавља своју делатност од 1991. године. Његови оснивачи су владе дванаест држава ЗНД, које су у вези са тим закључиле међудржавни споразум. То је пример прве и уједно и значајније међудржавне привредне структуре која је интегрисала више од 160 фабрика из свих држава ЗНД, као и из Латвије и Литваније, за производњу трактора и других пољопривредних машина. Акционарско друштво има свој Надзорни савет који чине представници влада оснивача, по правилу, на нивоу министарстава индустрије. Таква пракса омогућава очување кооперационих веза и односа међу привредним субјектима земаља, чини стратешку основу развоја технолошке и привредне делатности и представља путоказ даљем развоју пословне праксе.

На нивоу Заједнице независних држава (ЗНД) се, у одређеним областима, одвија процес оснивања финансијско-индустријских група (мултинационалних корпорација), као што је компанија "Међународни авиомотори", у чијем се саставу налази око педесет предузећа одбрамбеног комплекса Русије и Украјине, затим "Њижгородски аутомобили" са учешћем осам предузећа из пет држава ЗНД и Латве, "Руски авиациони конзорцијум" и др. Међудржавни економски комитет ЗНД припремио је Конвенцију о транснационалним компанијама у земљама ЗНД. Циљ те Конвенције је подстицање сарадње у формирању производних структура,

спровођење актуелне привредне политике, стимулација инвестиција и сл. Споразумом о оснивању економске уније ЗНД (чл. 12.), предвиђају се обавезе страна потписница да стимулишу “оснивање заједничких предузећа, транснационалних производних предузећа...”.

3.2.3. У Русији се, као економски најмоћнијој чланици ЗНД, оцењује да је важан стимуланс за раст броја руских транснационалних компанија било доношење “Правила о финансијско-индустријским групама и поступку њиховог оснивања” (Указ Президента РФ от 5. 12. 1993.).

Средином деведесетих година у Русији је деловало 28 финансијско-индустријских група, које су у свој систем укључивале 450 предузећа, више од 60 финансијско-кредитних установа, обухватајући у основи металуршку, хемијску, аутомобилску и војну индустрију. Оцењује се да је, захваљујући успостављању праксе оснивања финансијско индустријских група у рангу транснационалних компанија, Русија изашла на пут цивилизованог облика извоза капитала.

3.3. Поред Европске уније и Заједнице Независних Држава могу се навести и друге регионалне организације које на одређеном ширем или ужем територијалном подручју настоје да унификују правила о правном положају и делатности предузећа. Тако су **Државе Андске групе** - Венецуела, Еквадор, Колумбија, Перу и Чиле, донеле 1970. године Кодекс о иностраним инвестицијама, који садржи унификована правила о делатности транснационалних компанија у државама тог региона. Норме Кодекса су снагом националних законодавстава унете у унутрашњи правни поредак наведених земаља.

V. Закључак

Почетком 2000. године су остале бројне дилеме за будућност Југоисточне Европе и посебно Југославије. Налазимо се у дубокој економској, социјалној и хуманитарној кризи са перспективно даљим катастрофалним последицама. Преглед који обухвата само неке институционалне облике организовања и вршења предузетничке делатности у свету, указује на значај кретања капитала са обе стране државних граница појединих земаља, као и на висок степен интегративности националних привреда, токова капитала и укупне европске и светске глобализације. Интернационализација и научно-техничка револуција, учинили су спољну трговину и обављање привредне делатности у иностранству нераскидивим делом националног процеса привређивања. Свакако да је у постојећој привредној и општој економској ситуацији за нашу земљу од посебног интереса прилив иностраних средстава по основу инвестирања страних правних и физичких лица. За то постоје законодавне могућности и, чини се, тренутно само оне, што је свакако сасвим недовољно и за стварни прилив капитала страних инвеститора. Услед неповољне привредне ситуације у земљи, дуготрајног одсуства наших предузећа из међународних робних и новчаних токова на светском тржишту, у постојећим условима готово и да нема интереса за улагањима значајнијег обима. Може се догодити да, истовре-

мено са размишљањима о приливу страних средстава као услови оживљавања домаће привреде, дође до тихог свакодневног супротног процеса кретања ионако истањеног капитала и његовог изношења из земље. Такав смер кретања новца и новчаних вредности, како смо у уводу овог рада нагласили, уколико се заснива на основама плански осмишљеног извоза није непожељан и реч је о процесу његовог увећања и оплодње у иностранству, кроз форму обављања делатности на страним тржиштима. Али, ако се имају у виду изузетно неповољни услови и препреке различитог карактера за пласман и улагање капитала у југословенску привреду, не само страних, већ и домаћих правних и физичких лица, с једне стране, и могућности његовог трансфера и изгледа за његову оплодњу обављањем привредних делатности посредством оснивања предузећа у иностранству, са друге стране, чини се реално могућним да дође до експанзије, вероватно већ постојећег нежељеног негативног тренда одлива ионако скромног домаћег капитала. Није искључено да наша предузећа, без обзира на све тешкоће које произлазе из бојкота и економских санкција у целини, тежећи за повољнијим амбијенталним условима привређивања, мимо укупних интереса привреде земље, своје финансијске и кадровске потенцијале, у основи, усмере према сопственим или мешовитим формама предузећа у државама свог уточишта и пословног азила. То би могло наћи свој додатни израз и у оснивању оф - шор предузећа у “оазама пореског раја широм света”, преко претежно југословенских физичких лица, руковођених идејом о “стицању права настањивања” у интересу заштите личних, породичних и имовинских добара.

Литература:

1. Abbott K. R – Pendlebury N, Business Law, 6th ed. London, 1993;
2. Богуславский, М. М, Иностранние инвестиции, правовое регулирование Москва 1996;
3. Вукадиновић Р, Право Европске уније, Београд, 1995;
4. Закон о спољнотрговинском пословању "Службени лист СРЈ", бр. 46/92, 49/92, 16/93, 29/97, 59/98, 44/99, 53/99 и 55/99;
5. Капор П, Оснивање предузећа у иностранству, Intermex, Београд, 1994;
6. Knowledge for Development-World Development Report, 1998/1999, The World Bank, Washington, 1998;
7. Комаров В, Инвестиционное сораудничество стран СНГ, "Мировая экономика и международные отношения", Но 7/1996. стр. 105;
8. Савић Н, Југословенска привреда на уласку у 2000.годину, "Економист", март 2000 (Копаоник), стр 23-34;
9. Стоиљковић В. Монополи и антимонополски аспекти хоризонталног груписања предузећа, "Право и привреда", бр. 1-2/1995, стр. 148-151.
10. South Eastern Europe forum for Private Sector Investment, OECD, july, 1999;
11. Тынел, А. Функ, В. Хвале, Курс международного торгового права, Минск, 1999;

-
12. Ђирић А, Оснивачи предузећа у иностранству и принцип правичности, "Правни живот", бр. 9-10/1994, стр. 1173-1183;
 13. Ђирић А, Заједница Независних држава, Ниш, 1998;
 14. Hendley K, P. Murrel, and R. Ryterman: Law, relationships, and Private Enforcement: Transactional Strategies of Russian Enterprises, E. mails, khedley@fac-staff.wisc.edu, januar 1999;
 15. Hendley K, P. Murrel, and R. Ryterman: Law Works in Russia, The Role of Legal Institutions in the Transactions of Russian Enterprises, emails- hendley@polisci.wisc.edu
 16. Schmitthoff C. M., Multinational Enterprises, London, 1987;
 17. World Investment Report, 1966. U.N, NY, Gen, 1966.